

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2003-2004

İstanbul Aile Yaşamı

Prof. Dr. Alan Duben

İstanbul'un aile yaşantısı hakkında çok şey söylenebilir. Ben, aile yaşantımızın özellikle son yüzyıl içinde görünmeyen, esasında belki de bilinmeyen yanlarını açıklamaya çalışacağım. Aynı zamanda hepimizin bildiği, izlediği ve birçoğumuzun kitaplığında bulunan yazarları ele almak istiyorum; yani bir yüzyıllık perspektif içerisinde İstanbul'da aileyi ele almayı hedefliyorum.

Aile tarihi, temposu çok yavaş bir tarihtir; birçok olgudan daha yavaş değişir aileler. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken, bu kadar büyük, çalkantılı bir dönem içinde her şey değişirken ailede birçok şey değişmedi; Cumhuriyet'in ilanıyla, Medeni Kanun'un ilanıyla gelen yeniliklere rağmen aile anında değişmedi. Sanayi Devrimi'yle beraber aile bir üretim birimi olmaktan çıkmaya başladı, ama yine bu gün bile Türkiye'nin birçok yerinde -sadece Anadolu'da, köylerde değil, İstanbul'da da- şirketlerin büyük bir kısmı küçük aile şirketleridir; yani patron aynı zamanda baba veya dayı ya da bir akrabadır. Bu durum sadece Türkiye'de değil, birçok yerde böyledir. Servet, mal mülk intikali kuşaktan kuşağa; yani varlığımızı miras yoluyla aile içerisinde devrediyoruz, intikal ettiriyoruz. Bu da çok temel bir şey: Toplumlar nasıl geçiyor kuşaktan kuşağa, insanlar nasıl yaşıyor? Örneğin okuldan mezun olduktan sonra bir genç belki ailesinin verdiği bir dairede yaşıyor; bu imkan olmasa belki de yaşamı çok zorlaşırdı.

Ahlaki değerlerimizin temelinde de yine genellikle aile var; birçok şeyi aile içinde öğreniyoruz. Cinsiyetle ilgili değerlerimiz, tavırlarımız; namusla, saygıyla ilgili kavramlarımız; bütün bunların en azından başlangıç noktası aile. Günlük ritüellerimiz yine aile içerisinde gelişmekte; ailenin fertleri bir masada oturuyor, yemek yeme üslubunu paylaşıyor, her ailenin farklı bir üslubu vardır ama fertler her zaman olanı paylaşıyor. Örneğin pazar günleri farklı; pazar sabahları birçok aile için farklı bir ritüel vardır. Kuşaktan kuşağa, mal mülkle birlikte varlığımızı da intikal ettiriyoruz; değerlerimizi, dillerimizi, görüşlerimizi, kültürlerimizi aktarıyoruz.

Aile aynı zamanda bir metafor değil mi? Bazen devlet aile olarak düşünülüyor, devletin lideri birçok toplumda baba veya ana. Toplum hakkında düşündüğünüzde, aile ile devlet arasında enteresan gidip gelmeler de olabiliyor. Kısacası aile, toplum hakkında bir şeyler söylemek için de çok enteresan bir sembol, bir araç oluyor.

İstanbul ailesinin demografik ve kültürel özelliklerine bakmak istiyorum. Bana göre 100 yıl öncesinin İstanbul'unda birçok demografik özellik esasında paylaşılıyordu. Katmanlar arasında farklılıkları da vardı, ama düşündüğümüz kadar büyük değildi. Kültürel açıdan ise çok büyük, göze batan farklar vardı. O zamanda hala kullanılan tabirle alafanga ve alaturka ikilemi yaşıyordu. Yıllar içinde yaşam biçimlerinde büyük farklılıklar meydana gelmeye başladı; iki yaşam biçimi veya bazı insanlarda ikili yaşam biçimi söz konusuydu.

Boğaziçi Üniversitesi'nde, Cem Behar'la birlikte 80'li yıllarda nüfus kayıt defterleri üzerinden, uzun süren bir çalışma yaptık. Aşağı yukarı iki yıl süreyle İstanbul'un bugünkü beş merkez ilçesindeki nüfus müdürlüklerine gittik ve 1885 (1300) ve 1907 (1330) nüfus sayımlarının orijinal kayıt defterlerine (sadece Müslüman nüfusu olmak üzere) baktık, sayfa sayfa taradık ve oradan eski yazıları transkripsiyonla yeni yazıya çevirip birtakım yeni formlar hazırladık asistanlarımızla birlikte. Her bir aile, her bir fert için ayrı bir kod oluşturduk, istatistiki verilere ulaştık.

Peki 100 yıl önceki Müslüman nüfusa baktığımızda neler gördük, bugünkü nüfusla karşılaştığımızda ne gibi benzerlikler ve farklılıklar buluyoruz? Birçok insan geçmişte ailelerin çok büyük olduğunu, bugün ise çok küçüldüğünü düşünüyor; ama bizim 1907 sayımından elde ettiğimiz veriler öyle göstermiyor. 1907'de ortalama aile büyüklüğü 4.2'ydi; yani 4'ün biraz üstünde. Aile ferdi olarak baktığımızda, aile ferdi sadece 3.6'ydı, aradaki fark aileden olmayan kişiler, hizmetçiler, diğer insanlar oluşturuyordu. Türkiye'de uzun yıllar demografi çalışmaları yapan Fred Shorter'in 1985 sayımından yola çıkarak yaptığı bir değerlendirmeye göre ortalama büyüklük 4'dür. Bugün biliyorsunuz ki aile içerisinde yatılı hizmetçiye çok nadir rastlanır.

Dolayısıyla eğer sadece aile ferdini karşılaştırırsanız, o zaman 3.6 olan rakam bugün 4'tür. 1907'de hanelerin, evlerin % 46'sı 3 kişiden daha az kişi barındırıyordu ve bu, nüfusun % 60'ıydı. Çekirdek ailelere baktığımız zaman yüz yıl önce 3.4 kişi vardı, bugün 3.9 kişi var; daha büyük. Geniş aile o zaman 4.7'ydı, bugün 5.3. Büyük ailede ise biraz küçülme söz konusu: 7.7 iken, şimdi 7.2. O dönemde aile olmayan, yani yalnız oturan kişiler ya da akraba olmayan ve birlikte yaşayan kişilerin sayısı da oldukça yüksekti.

O dönemi hatırlayacaksınız; çok çalkantılı bir dönemdi. İstanbul'a müthiş bir göç, hatta dalga dalga göç yaşıyordu. 93 harbinden sonra, yani 1877-78'den sonra büyük bir göç yaşanmış, sonra biraz azalarak devam etmiş, Balkan Harplerinden sonra da yine büyük bir göç söz konusu olmuştu.

İstanbul ailesi diye bir şey yok; farklı farklı sosyal sınıflar vardı, sanıldığı gibi tabii ki herkes konakta yaşamıyordu. Geçmişe baktığımızda büyük bir nostaljiyle "konak yaşamı" deniyor. Hatta o dönemin yazarları -Ziya Gökalp gibi- konak ailesi tipinden söz ederdi. Tabii ki konak yaşamı vardı, ama çok küçük bir azınlıktı. Bu insanların arasındaki ilişkiler neydi? Romanları okuduğunuz zaman, birçok çatışmanın, çelişkinin yaşandığını gözlemlediniz; Kiralık Konak'ı herhalde birçoğunuz okudunuz. Kuşaklar arasındaki çatışmalar, insanların yaşamlarını, mutluluklarını herhalde etkiliyordu. Bir de öbür tarafta işçiler, ameleler vardı değil mi?. Büyük çalışan bir nüfus vardı, bir de orta da esnaf, sanatkâr ve memurlar vardı. Biz konaktaki aileden söz ettiğimiz zaman tabii ki yüksek derecede memur ailelerden söz edeceğiz.

Elitlere bakalım; 100 yıl önce ortalama elit ailesinin büyüklüğü 5.7, çok büyük değildi. Bugün için böyle bir istatistikimiz yok, ama daha küçük olduğunu düşünüyorum. Elit ailelerin büyüklüğü kısmen aile fertlerinden, kısmen de hizmetçilerden geliyordu. O dönemde zengin insanlar arasında farklı bir hizmetçilik sistemi vardı. Evde yaşayan, bir nevi köle statüsünde cariyeler vardı; birçoğu ev hizmetlerini görüyorlardı, temizlik işlerini yapıyorlardı. Şimdi o hizmetçiler yok; bugün gündelikçilerden söz ediyoruz. Yine o dönemde beslemeler ve bir de evlatlık diye bir şey vardı; cariyeye gündelikçi arasında bir şey, evlat gibi ama değil.

O zamanki İstanbul ailelerinin sadece % 12'si iki kuşak veya iki çekirdek aileden ibaretti; bugün bu oran % 4 ve geçmişte %12 büyük aile vardı; ama hepsi iki kuşaklı aile değildi, bazıları iki kardeşten kuruluydu. İki kuşak, bizim düşündüğümüz klasik Osmanlı ailesi, ailelerin sadece % 92'ni oluşturuyordu; yani bir azınlık. Çoğunlukla, tahmin edersiniz bu tip aile zengin insanlar arasında bulunuyordu. Sosyal sınıflara baktığımızda, elitlerin, % 21'i büyük ailede yaşıyordu, ameleler % 6'ydı. 100 yıl önce İstanbul'da bir kadının ortalama evlenme yaşı 20.5, 1930'lu yıllara gelindiğinde 23.7, neredeyse 24. Bu, demografik açıdan çok hızlı bir değişme. Bunun nedenini bilmek zor; ama kadınların değişen statüsüyle, eğitimle ilgili olduğu düşünülebilir. Bugünkü İstanbul nüfusu tabii ki farklı bir nüfus. 1950'den sonra Anadolu'dan, köylerden gelen bir nüfus var ve onların nitelikleri farklı. 1930'lu 40'lı yıllarda 24 olan evlenme yaşı bugün tekrar 21.5'e düştü. Yani şehirdeki insanlar köy kökenli de olsa çok genç yaşta evlenmiyorlar; okuyorlar, çalışıyorlar. Yüzyıl önceki erkeklerin evlenme yaşı çok şaşırtıcı geldi bize; Avrupa'da bazı çalışmalarda özellikle Akdeniz ülkelerinde buna benzer rakamlar da çıkıyor. 1907'de İstanbul'da erkeğin ortalama evlenme yaşı 29.3; çok geç. Sonra düşmeye başlıyor, 30'lu yıllarda 27'ye düşüyor, bugün ise 24.5. Erkeğin evlenme yaşı 1940'lara kadar hep yüksek kaldı. Bunun çok önemli yansımaları var. O yaşta evlenen bir insanın babasının hayatta olma olasılığı nedir? İnsanlar diyelim 50 yaşında ölüyorsa, büyük bir olasılıkla 100 yıl önce İstanbul'da neredeyse 30 yaşında evlenen bir erkeğin babası herhalde hayatta değildi, dolayısıyla kendi evini kurmak durumundaydı.

Romanları okuduğunuz zaman, halen kuşaklar arasında derin yoğun bağlar görürsünüz. En tipik ailelerden biri anne, baba, bir-iki çocuk ve bir de birinin annesi; büyük ihtimalle kadının annesi. Kadın biraz daha genç, annesi biraz daha fazla yaşamış. Tabii bu bir süreç, o kadın ilelebet yaşamayacak. Bir süre, kocası öldükten sonra çocuğunun yanında yaşıyor, sonra büyükanne ölünce çekirdek aile oluveriyorlar. Bu çok olağan bir durum. Onun için, insanların yaşama biçimleri sabit değil.

Evlilik yaşının doğrudan etkilediği bir diğer veri doğurganlık. 20 yaşında evlenen bir kadının yapacağı çocuk sayısı 24'te evlenen bir kadının yapacağı çocuk sayısından farklıdır; dolayısıyla evlenme yaşının yükselmesi bir nevi gayri ihtiyari bir doğum kontrolü yöntemidir. İstanbul'da o dönemde insanlar doğum kontrol kullanıyorlardı, bunu da kesin biliyoruz. İstatistikler yıllar geçtikçe kadınların son çocuklarını doğurdıkları yaşın küçüldüğünü gösteriyor. Diyelim ki son ortalama 35 iken, dönemimizin sonuna doğru 28. Bir kadın diyelim ki 1930'da 24 yaşında evleniyor, 28 yaşında çocuk yapmayı bırakıyor. İşte o 3-4 yıl içerisinde iki çocuk yapıyor; zaten fazla çocuk yapmak istemiyor. Bizi en çok çarpan konulardan biri, çalışmaya başladığımızda, bu doğurganlık meselesiydi. 1930'lu yılların mevcut birtakım istatistiklerine baktık ve gördük ki İstanbul'da ortalama çocuk sayısı, yani canlı doğan çocuk sayısı 2.4'tü; çok düşük bir oran bu. Bu sayı köylerde o zamanlarda 7, kasabalarda 4'tü; yani İstanbul'da farklı bir nüfus var, nedir bu? Esasında o istatistik bizi çalışmaya çekti. Bu konuda yaşlı insanlarla mülakatlar yaptık. 20'li yıllarda da ayrıca gazetelerin mecmualarında da doğum kontrolüyle ilgili kitapçıklar vardı; yöntemleri çizimlerle anlatıyor, gösteriyorlardı. Şehirde çok çocuk pek faydalı değildir, çünkü üretimde ihtiyacımız yoktur; aksine, şehirde çocuk bir sorundur, çünkü onu beslemek gerekir. Halbuki köyde öyle değil; köyde çocukları çalıştırıyorsunuz.

Bugün İstanbul'un 20 yaş üzerindeki nüfusunun % 78'i İstanbul dışında doğmuş. 100 yıl önce aynı türde veri yok, ama benzer bir veri var. Aile reislerinin doğum yerlerine bakabiliyoruz. Analiz ettiğimiz zaman, o zaman devamlı burada oturan Müslüman aile reislerinin üçte ikisinin İstanbul dışında doğmuş olduğunu anlıyoruz; sadece Anadolu'dan değil, Balkanlar'dan, Kafkaslar'dan da göç söz konusu. O kadar köy kökenli değil, ama yine de İstanbul'a yabancı bir nüfus. Dolayısıyla İstanbul her zaman bir göç şehriydi.

Kültür konusuna da değinelim. Kültürün kuşaktan kuşağa geçmesi çok önemli bir konu. Benim ilgilendiğim dönemde büyük bir kültürel kopukluk yaşanıyor İstanbul'da. İstanbul çok farklıydı, çok büyüktü ve sadece demografik anlamda değil kültürel anlamda trendler yaratılıyordu. Birçok insan tarafından benimsenen alafranga yaşam biçimi İstanbul'da üretildi, yaygınlaştı. Cumhuriyet resmi

damgasını koydu bu yaşam biçiminin üstüne, ama İstanbul'da Cumhuriyet'ten önce biliyorsunuz ki birçok insan zaten oldukça alafranga bir yaşam biçimi sürdürüyordu. 1926 Medeni Kanun'undan önce İstanbullular zaten geç evleniyorlardı; yani Medeni Kanun'daki evlenme yaşı İstanbullulara yeni bir şey getirmede. Belki Medeni Kanun ve reformlar İstanbul'daki insanların doğal olarak gelişen, değişen yaşam biçimi üzerine kurulmuştu. Bu medeniyet serüveni sadece büyük kültürel olaylarda değildi, fazlasıyla aile merkezliydi.

Tabii ki eski İslami geleneklere göre yaşayan kitleler vardı. Bir de daha küçük, ama etkin alafranga bir yaşam sürdürenler vardı ve geçmişle ilgili bir kopukluk yaşanıyor. Bu konuyu en iyi anlatan yazarlardan biri Ahmet Hamdi Tanpınar. Şöyle yazıyor "Tanpınar Yaşadığım Gibi adlı eserinde: "Tanzimat'tan sonra kaybettiğimiz şey, bu devam ve bütünlük fikridir." Buhrandan yakınıyordu sürekli Tanpınar ve buhranın hayatımızda bir nevi ritim kurduğunu söylüyordu.

Ailenin sembolik dünyası değişiyordu. Ev içerisindeki değişen adab-ı muaşeret, aynı zamanda sembolik bir şeydir; bir kültürün, bir medeniyetin simgesidir. Masada çatal bıçakla yemek başka bir kültürü, medeniyeti simgeler. Kıralık Konak bu konuya iyi bir örnektir. Naim Efendi ile damadı Servet Bey ve kızı Semra arasındaki anlaşmazlıklar; kopan bir ahlak zincirinin çok önemli verilerdir. Yaprak Dökümü daha sonra, 20'li yılların sonunda benzer bir temayı işler.

Hepimiz çok iyi biliyoruz, Türkiye'de, İstanbul'da alafranga-aturka-İslami yaşam biçimi canlandı yakın yıllarda. Global dünyadan çok etkilenen büyük kitleler var, özellikle gençler. İstanbul yine de çok karmaşık bir kent; çok karmaşık yaşam biçimleri barındıran bir kent. Belki de İstanbul'u zenginleştiren bu. Bazen tabii hayatımızı zorlaştırıyor İstanbul'da yaşamak, ama bu kent bu öncülüğü çok önemli. Bu şehri şekillendiren, bizim yaşamımızın temelini etkileyen şey budur.